

# AZ OBI-UGOR ALAPNYELVI SZÓTAGSZERKEZETÉRŐL

BAKRÓ-NAGY MARIANNE

Dolgozatomban az obi-ugor alapnyelv nem első-szótagi vokalizmusának, s annak a szótagszerkezettel összefüggő kérdéseivel foglalkozom: arra keresek választ, hogy a nem első szótagban, de soha nem szóvégi helyzetben jelentkező redukált vokálisnak mi a státusza, s milyen szerepet játszik ennek az alapnyelvnek szótagszerkezeteiben.

Az obi-ugor alapnyelv magánhangzó-rendszerének elemei különböznek aszerint, hogy közülük melyek állhatnak első- és nem-első szótagban. Az első szótagban jelentkező magánhangzók szempontjából érdektelen, hogy szókezdők-e vagy áll-e előttük mássalhangzó. Az első szótagi magánhangzók a GOV (18) szerint a következők (az elrendezés itt és a továbbiakban is a magunkéi):

(1)

	Hátsó		Elülső		
	Kerek	Réses	Kerek	Réses	
Felső (zárt)	* <i>ū</i>	* <i>ĩ</i>	* <i>ũ</i>	* <i>ĩ</i>	Hosszú
Középső	<i>ō</i>		* <i>ō̃</i>	* <i>ē</i>	
Alsó (nyílt)	* <i>ā</i>			* <i>ā̃</i>	
Felső (zárt)	* <i>ū</i>		* <i>ũ</i>	* <i>ĩ</i>	Rövid
Középső	* <i>ō</i>		(* <i>ō̃</i> )	* <i>ē</i>	
Alsó (nyílt)	* <i>ā</i>			* <i>ā̃</i>	

A három nyílásfok szerint elkülönülő vokálisok rendszerében az \**ō̃* rekonstrukciója bizonytalan. E magánhangzók közül a következők állhatnak az első szótagnál hátrább (GOV 24). Jegyezzük meg rögtön, hogy nem-első szótagon az első szótag után álló bármely szótag érthető, amelyben a vokális állhat mássalhangzó-közi helyzetben (tekintet nélkül arra, hogy a szótag zárt-e vagy nyílt), s abszolút szóvégi helyzetben is.

(2)

	Hátsó	Elülső
Hosszú	* <i>ĩ</i>	* <i>ĩ</i>
	* <i>ā</i>	* <i>ā̃</i>
Rövid	* <i>ə</i>	

Ebben az alrendszerben az egyetlen rövid magánhangzó az \**ə*, amelyik azonban az első szótagiak között nem szerepel. A fenti rendszerrel szemben Honti később (1998: 331) már két rövid magánhangzót tüntet fel, egy hátulsót és egy elülsőt, nyilván a harmonizálás okán:

(3)

	Hátsó	Elülső
Hosszú	* $\bar{i}$ * $\bar{a}$	* $\bar{i}$ * $\bar{a}$
Rövid	* $\hat{e}$	* $\hat{o}$

Azon túlmenően, hogy az \* $\hat{e}$  és az \* $\hat{o}$  hátsó, illetőleg elülső, továbbá mindkettő rövid, közelebbit fonemikus vagy fonetikus minőségükről nem tudunk meg.

A rekonstruktumokban nem csupán ezek a hangok jelentkeznek, hanem főként a nem első szótagban semleges elülső, semleges hátsó magánhangzóként jelölt hangok is (a GOV jelölésmódja szerint  $\bar{V}$  és  $\bar{V}$ ) illetőleg egy, képzéshelyét tekintve is semleges magánhangzó, az \* $\hat{a}$ . Akkor, amikor bármely szótagban a vokális közelebbi minősége meghatározhatatlan, e hangok mutatkoznak a rekonstruált lexémákban. Ezek a hangok teljes képzésű vokálisokra utalnak (hosszúakra vagy rövidkekre), de nem az egyébként rövidként besorolt \* $\hat{a}$ -ra. A nem-első szótagi \* $\hat{a}$  (ill. \* $\hat{o}$ ) magánhangzókat Honti rövidnek minősíti (1998: 331), tehát ugyanúgy a hosszú-rövid szembenállást tulajdonítja neki(k), mint az első szótagi teljes képzésű hosszú-rövid szembenállásnak. Ennek fonológiai szempontból természetesen semmi akadálya, ha a (jelölésből ítélhetően nem teljes képzésű \* $\hat{a}$ ) ugyanúgy áll szemben a hosszúakkal a rendszerben, mint az első szótagban a rövidke állnak szemben a hosszúakkal.

Mídezen részleteknél azért kellett hosszabban elidőznünk, mert csak ezeknek a figyelembe vételével tudjuk megvilágítani az első- és nem-első szótagi magánhangzók közötti fonotaktikai különbségeket, amelyek pedig a következők miatt lényegesek.

A nem-első szótagi magánhangzók között az \* $\hat{a}$ -nek van egy, a többiekétől eltérő tulajdonsága: míg \* $\bar{i}$ , \* $\bar{r}$ , \* $\bar{a}$ , \* $\bar{a}$  (valamint a három semleges közül bármelyik) állhat első szótagban is, addig ez a hang csak nem-első szótagban fordulhat elő. De a nem-első szótagiak közül sem akármelyikben: nem áll abszolút szóvégen a rekonstruktumokban. Másként fogalmazva: az obi-ugor alapnyelvi magánhangzó-rendszernek csupán ez az egy eleme állhat mindig nem-első, de nem nyílt szóvégi szótagban.

Ez a tulajdonsága már önmagában véve is elegendő ahhoz, hogy felkeltse érdeklődésünket. Annyira mindenképpen, hogy legalábbis egyetlen kérdést feltegyünk vele kapcsolatban: van-e azoknak a nem-első szótagoknak, amelyekben \* $\hat{a}$ /\* $\hat{o}$  áll, olyan tulajdonsága, amely megmagyarázza ezt a restriktív előfordulást. Van-e valami hangsúlybéli vagy környezeti feltétel, amelyhez \* $\hat{a}$ /\* $\hat{o}$  köthető, a többi hang viszont nem.

Hangsúlybéli feltétele valószínűleg nincs, mert az obi-ugorra, a mai nyelvéllapotok tanúsága szerint is, ugyanúgy az első szótagi hangsúly a jellemző, s ha a mellékhangsúly eshetett a további szótagokra is, amelyekben viszont \* $\bar{i}$ , \* $\bar{r}$ , \* $\bar{a}$ , \* $\bar{a}$  is előfordulhatott, akkor ilyen különbségtételre nincs módunk. Az \* $\hat{a}$  tehát mindig hangsúlytalan helyzetű. S hasonlóképpen, ha megvizsgáljuk az \* $\hat{a}$  mássalhangzó környezetét, azt tapasztaljuk, hogy nincs lényegi különbség az őket, meg a többieket körülvevő konzonánsok minősége között. A fent már megállapított mássalhangzó-közi helyzeten kívül adódik viszont egy nagyon is markáns eltérés: a nem első szótagi, mássalhangzó-közi vokálisok sorában számszerűen az \* $\hat{a}$  vezet, magasan a leggyakoribb elem. E két tulajdonsága, tehát az, hogy pozíciója kötöttebb, mint a többi nem-első szótagi

magánhangzóé, meg az, hogy magas gyakoriságú, már érdemessé teszi arra, hogy külön figyelmet szenteljünk neki. Az obi-ugorra rekonstruálható szavak C-V szerkezete tehát a következő:

(4)

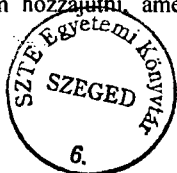
- |           |             |
|-----------|-------------|
| 1. VC     | 10. CVC     |
| 2. VCV    | 11. CVCV    |
| 3. VCəC   | 12. CVCəC   |
| 4. VCəCC  | 13. CVCəCC  |
| 5. VCC    | 14. CVCəCəC |
| 6. VCCV   | 15. CVCC    |
| 7. VCCəC  | 16. CVCCV   |
| 8. VCCəCV | 17. CVCCəC  |
| 9. CV     | 18. CVCCəCV |

Az alább előadandó gondolatmenet kiindulópontja az \*ə szerepéről kétségtelenül eklektikussá teszi elemzésünket, amennyiben e szinkrón leírásba rekonstrukció (tehát történeti) mozzanatot emel be, de más fogódzónk, ez meggyőződésünk, aligha lehet. Miként az alapnyelvi (bármely alapnyelvi) hangrendszer elemei a származéknyelvek hangjai alapján rekonstruálódnak, úgy ez a POU \*ə esetében sem lehet másként. Nézzük meg tehát, hogy melyek azok az osztják és vogul elemek, hangok, amelyek az \*ə kikövetkeztetését igazolják.

Rögtön meg kell jegyeznünk, hogy ebben a tekintetben igen szerencsésnek mondhatjuk magunkat, mert e dolgozat írásával egyidőben jelent meg Nikolaeva egy rövid előadás-kivonata (1999), s jelenik meg hamarosan az a tanulmány (Nikolaeva megjelenés előtt)<sup>1</sup>, amelyet a szerző teljes egészében az ə (északi) osztják nyelvi státusza tisztázásának szentel, s amelyben kellő óvatossággal következtetéseket von le az obi-ugor alapnyelvi ə hangra vonatkozóan is, a magunk megállapításaival szinte teljesen megegyező álláspontra jutva. Így tehát abban a kedvező helyzetben vagyunk, hogy az osztjakot illetően Nikolaeva körültekintő elemzéseire támaszkodhatunk. A vogult illetően már csak azért is nehezebb a helyzetünk, mert ott e kérdést ismereteink szerint eleddig nem firtatták, s azért is, mert az obi-ugor alapnyelvi ə vogul előzményei, legalábbis első pillantásra, szerteágazóbbak, mint az osztjában.

A két obi-ugor nyelv nem-első szótagi vokálisai, s közöttük is az \*ə helye, másként, mint morfológiai összefüggésekben aligha vizsgálható. Ezért – tudniillik ideális esetben – teljes áttekintést kellene nyújtanunk az obi-ugor nyelvek morfológiai jellegzetességeiről, különös tekintettel az ə szerepére. Az obi-ugor nyelvek nyelvjárásainak e tekintetben is megmutatkozó sokfélesége, s nem utolsósorban egy sor dialektus leírásának hiányos volta arra kényszerít, hogy csupán azoknak a tényeknek az egybegyűjtésére szorítkozzunk, amelyek mondandónk szempontjából

<sup>1</sup> Finnisch–Ugrische Mitteilungen, 2001. évi szám. A már megjelenésre előkészített kéziratához a szerkesztőség jóvoltából nyílt alkalom hozzájárulni, amelyért külön köszönetet mondok E. Helinski professzornak.



elengedhetetlenül szükségesek. Egyszersmind reméljük, hogy az obi-ugor szótag-szerkezettel kapcsolatos problémák is rámutatnak a nem-első szótagi vokalizmus története ismeretének meglehetősen hiányos voltára.

Mindenek előtt tekintsük át az osztják és a vogul, illetőleg az ősosztják és az ősvogul nem-első szótagi magánhangzó-rendszereit.

Az ősosztják és az ősvogul nem-első szótagi magánhangji a GOV nyomán (24) a következők:

(5)

	Ősosztják		Ősvogul	
	Hátsó	Elülső	Hátsó	Elülső
Felső	*i	*i	*ī	*ī
Alsó	*ä	*a	*ā	*ā
	*ə		*ə	

Az osztják különféle nyelvjárásaiban (Csepregi 1998; Gulya 1966; Honti 1984; Rédei 1965 nyomán) a rövid vagy redukált – azaz a hosszú vagy teljes képzésű magánhangzókkal szemben – mindenütt szerepel az ə/â mint a hangrendszer egyenrangú eleme. Az osztják nem-első szótagi vokálisai Honti (1984: 23) nyomán a következők:

(6)

	Hátsó	Elülső	
Felső	i	i	Hosszú
Alsó	a	ä	
	ə	â	Rövid

Amiként Nikolaeva (megjelenés előtt: 2) is megjegyzi, az ə-nek azt a tulajdonságát, hogy csak a nem-első szótagban fordulhat elő – esetében legalábbis a maga gyűjtötte obdorszki anyagban – a fent idézett szakirodalom is regisztrálja, de nem minden esetben magyarázza. Ugyanez a helyzet az affixumok bemutatása esetében is: a mássalhangzós elemű toldalékokban egyes esetekben szerepel a mássalhangzó mellett az ə, más esetekben nem.

Gulya (1966) a vahi osztják nyelvjárás leírásakor az ə/â státuszának megítélését illetően kimondja, hogy az ä,<sup>2</sup> az â és az ə hangnak különös a helyzete a redukált hangok között, amennyiben az â-t az ä kombinatorikus variánsának tartja, tekintettel arra, hogy ez utóbbi első szótagokban is előfordulhat, az â viszont nem. Az ə viszont előfordulhat első szótagban is. Ennél lényegesebb azonban a következő megállapítása: „Whether a vowel ə or â should be in a certain non-first syllable, is determined by the sound system of the word, by the vowel harmony... This peculiar double phoneme is characterized by the fact that 1. it occurs in non-first syllable only, 2. its defining role lies in its local value: it makes the pronunciation of the consonants possible by practically 'breaking them up, besides, in a certain position, it is 'euphonic'. In fact, if

<sup>2</sup> Szempontunkból itt lényegtelen az ä státusza; e kérdésre vö. Katz (1975: 79–80).

we wished to be quite consistent, we ought to distinguish the phoneme realized in the sounds  $a/\hat{a}$  from the  $a$  occurring in first syllable, also, i.e. we ought to denote it with a different symbol” (Gulya 1966: 26 – kiemelés tőlem B.-N. M.) Gulya megfigyelése itt igen értékes, jöllehet a nem első szótagi  $a$ -t is fonémának nevezi.

Csepregi a szurguti osztják nyelvjárás magánhangzó-rendszerében is szerepelteti az  $a$  hangot (Csepregi 1998: 12), s mind fonológiailag, mind fonetikailag redukált magánhangzóként jellemzi. Az  $a$  első és nem első szótagban is előfordul. Első szótagban – Steinitzcel és Karjalainennel ellentétben – nem középső, hanem felső nyelvallásúnak tekinti (i. m. 13). Nem-első szótagban Csepregi teljes és nem-teljes képzésű mássalhangzókkal számol. Lényeges megjegyzése szempontunkból a következő: „Nemcsak a többedik, hanem az első szótagban is könnyen kiesik; beleolvad az őt követő mássalhangzóba, szótagképzővé téve azt: *əntəp* [ɣtəp] ‘öv’” (i. m. 13). Honti (1984: 30) a magánhangzó-kieséseket bemutatva a következőket írja: „A szótagzáró laterálisok ..., tremuláns ... és nazálisok előtti  $\hat{a}/a$  kieshet, ilyenkor akár 3–5 tagból álló alkalmi mássalhangzó-kapcsolatok is kialakulhatnak. Az ilyen torlódások a felsorolt mássalhangzók szótagalkotóvá válásával oldódnak fel...”. Hasonló jelenségre számolhatunk majd a vogulban is, a lényeg azonban az, hogy a likvidák és a nazálisok lehetnek szótagalkotók az osztjákban.

Csepregi megjegyzése az  $a$  kieséséről nyilván azzal van összefüggésben, amit a szurguti hangsúlyról ír: „Azokban az esetekben, amikor az első szótagban [–tense], a második szótagban [+tense] magánhangzó van, a hangsúly áttolódik a második szótagra *səran* ‘zürjén’, *sənam* ‘menyhalaim’...” (Csepregi 1998: 16), amihez annyit érdemes hozzáfűzni, hogy a [+tense] magánhangzók redukáltak. Szívesen tennénk kitérőt a [–tense] vokálisok s az őket tartalmazó szótagok hangsúlyozásának összefüggése között, ezt azonban itt nem engedhetjük meg magunknak. Lényegesebb a következők leszögezése: áttekintve a szurguti osztják névszó- és igeragozási paradigmáit, s azok morfológiai tulajdonságait (Csepregi 1998: 19–31), s tekintetbe véve Csepregi rögtön idézendő megállapítását a hangzókiesésről, az a képünk alakult ki, hogy a szurguti osztják is egyezik a vahi és a Nikolaeva nyomán alább megismertetendő obdorszki nyelvjárásoknak abban a tulajdonságában, hogy a nem-első szótagi  $a$  „mozgékony” elem abban az értelemben, hogy a toldalékolás során az őt körülvevő mássalhangzók számától és minőségétől függően máshol és máshol jelentkezik a szekvenciában. Csepregi így ír: „A második szótagbeli  $-a$  szintén elvész a ragozás során: *ləjəl-* > *ləjla* ‘nézz’, *arəγ* > *arjət* ‘énekek’” (i. m. 18). S itt rögtön érdemes tovább is idézni Csepregit a Nikolaeva-féle obdorszki leírással való összevetés érdekében: „Ha a ragozás során három mássalhangzó kerül egymás mellé, akkor a középső, mely általában explozív vagy affrikáta, kiesik: *amp*[ɣ]ən ‘két kutya’, *sər*[t]ən ‘két csuka’...” (i. m. 18). A leírtak ugyanis azt jelentik, hogy a szurguti nyelvjárás nem tűri a hármas mássalhangzó-kapcsolatokat a ragozásban. Ha jobban megfigyeljük azonban, észrevesszük, hogy nem a hármas, hanem a négyes mássalhangzó-kapcsolatokat nem tűri, hiszen ott van a szóvégi  $n$  elem előtt egy  $a$  is, ami aligha tartozik a toldalékhoz! Ezzel szemben az obdorszki, amelyik ugyancsak nem tűri a hármas mássalhangzó-kapcsolatokat, más eljárást követ elkerülésükre, amint azt rövidesen látni fogjuk.

Nikolaeva (megjelenés előtt) a maga leírásában tisztán fonológiai alapon, s lépésről-lépésre bizonyítja az *a* „mozgékony”<sup>3</sup> voltát, s elsősorban a morfémahatáron való jelentkezését elemezve igazolja azt. Megállapítja, hogy mind *e* helyzetekben a mássalhangzó-kapcsolatok elkerülését szolgálja megjelenése. Olyan mássalhangzó-kapcsolatokét, amelyek nem homorgán képzésűek. Jelentkezik továbbá az *a* morfémahatáron belül is, hármas mássalhangzó-kapcsolatok feloldására. A hármas mássalhangzó-kapcsolatok kerülése egybecseng azzal, amit az imént a szurguti osztjakkal kapcsolatban idéztünk, itt azonban, mint mondtuk, más az eljárás. Akár így, akár úgy, megszűnnek a tautoszillabikus mássalhangzó-kapcsolatok, hiszen azok elemei, összetevő-szerepet váltva, átszótagolódnak: szurguti *sår.tæn* ‘két csuka’, obdorszki *lo.jam.tas.ʔən* ‘ők (ketten) felálltak’ (momentán képzés).

Nikolaeva véleménye, mely szerint az *a* mindezen helyzetekben szótagképző elem, s leginkább egy *sva*-típusú hanggal azonos, azaz *n e m f o n é m a*, teljes mértékben megállja a helyét. Mindebből pedig azt, a magunkéval az obi-ugor alapnyelvre megállapított, egybecsengő következtetést vonja le, hogy a *sva* valójában nem tartozik *e* nyelvjárásban a fonémaállományhoz, hanem epentetikus szegmentum, melynek megjelenését a szótagszerkezet, pontosabban a szekvenciában egymással szomszédos helyzetbe kerülő mássalhangzók szótagolhatóságának szükséglete irányítja. Kimutatja továbbá azt is, hogy az obdorszki osztják a balról-jobbra szótagoló nyelvek közé sorolható, amennyiben a kettős és hármas mássalhangzó-kapcsolatok utolsó eleme elé illetve az epentetikus *sva* hangot, az utolsó mássalhangzót kezdeté minősíti át (i. m. 14):  $CVC_aC_bC_cV > CVC_a.C_b\bar{a}.C_cV$ .

Nikolaeva gondolatmenetéhez még visszatérünk, amikor kifejtjük, hogy magunk milyen, az obi-ugor alapnyelv szótagszerkezeteinek elemzése során nyert megfigyeléseink alapján jutottunk lényegében azonos megállapításra. Ezt megelőzően azonban a vogul redukált magánhangzók helyzetéről, minőségéről kell képet alkotnunk.

A vogulról szóló hangtani, morfonológiai leírások sajnos nem bővelkednek a nem-első szótagi vokalizmusra vonatkozó megállapításokban. Ezért ebben az esetben helyesnek véljük, ha a szövegek (s elsősorban a Kannisto–Liimola-féle szövegek) tanúságaira jobban támaszkodunk, mint az osztják esetében. Ez utóbbi eljárásnak megvan az a hátránya, hogy *e* szövegek nem képviselnek mai nyelvállapotot, de hát néhány kondai falu beszélőin meg északi nyelvjárási beszélők nyelvi változatán kívül ma már aligha vannak a vogulnak mai nyelvi állapotai... Előnye viszont az, hogy a Kannisto–Liimola-féle szövegek jelzik a szótaghatárt, ami szempontunkból komoly előnyt jelent. Előbb azonban érdemes összefoglalni, mit tudunk a vogul nem-első szótagi magánhangzó-rendszereiről.

Honti (1998: 335) a (déli) *tavdaira* és a(z északi) *szoszvaira* a következőket közli; ezekhez illesztjük hozzá (Honti 1988: 150 alapján) a *pelimkai* rendszert:

<sup>3</sup> Szívesebben használnám az instabil szót, de az már lefoglaldott az ugor igék egy csoportjára.

(8)

	Tavda		Szoszva	Pelimka	
Hosszú	$\bar{e}$ $\bar{ä}$	$e$ $\bar{a}$	$i$ $e$ $a$	$\bar{e}$ $\bar{ä}$	$\bar{a}$
Rövid	$\partial$		$\partial$	$\partial$	

Ehhez még annyit fűzhetünk hozzá, hogy Keresztes jukondai adatai alapján (1971–1972) is számolhatunk  $\partial$  hanggal, de a Kannisto–Liimola-féle szövegek is arról tanúskodnak, hogy mind e nyelvjárások, ismerik e hangot. Arra, hogy a különféle mássalhangzó-környezetek miként befolyásolják az  $\partial$  hangszínét, az alábbiakban még visszatérünk, most azonban arra a kérdésre kell választ kapnunk, hogy az osztjákhöz hasonlóan „mozgékony” elem-e az  $\partial$ .

Kálmán (1976: 37–8), Rombandejeva (1973: 17–26) és Keresztes (1998: 396–8) nyomán az északi nyelvjárásokra a következőket fogalmazhatjuk meg. A mássalhangzóra végződő névszó- és igetövekhez járuló, mássalhangzós vagy mássalhangzóval kezdődő toldalékok előtt  $\partial$  (ritkábban  $i$ ) jelentkezik, ha az így kapcsolódó mássalhangzók nem homorgán képzésűek. Homorgán tövégi mássalhangzó + toldalék között csak akkor jelentkezik  $\partial$ , ha azzal grammatikai homonímia kerülhető el (*kolət* ‘házak’, de *kolt* ‘házban’).

Ha a toldalékolás eredményeként hármas mássalhangzó-kapcsolat állna elő, az  $\partial$  rendszerint az utolsó elem elé kerül: *wārsəm* ‘csináltam’. S lényeges jelenség, hogy amikor mássalhangzóval kezdődő toldalék kapcsolódik olyan tőhöz, mely CVC $\partial$ C szerkezetű, az  $\partial$  kiesik: *χūrəm* ‘három’, de *χūrmit* ‘harmadik’. Ez az utóbbi példa is jól mutatja a kettős, nem-homorgán mássalhangzó-kapcsolatot bontó  $\partial$  elmozdulását, illetőleg funkcióvesztését, amennyiben az *it* toldalékkal az *rm* mássalhangzó-kapcsolat szótagolhatóvá válik.

Hasonló folyamatokról tanúskodnak a déli vogul paradigma rendszereiben a tövek és a toldalékok kapcsolódásai, akár ha a többes szám végződéseit vagy a birtokjelek kapcsolódásait tekintjük (Honti 1975: 73–4).

Igen tanulságosak továbbá, mint mondtuk, az  $\partial$  helyét, illetőleg funkcióját illetően a Kannisto–Liimola-féle szövegek jelölései. Itt a  $\text{,}$  jel áll a szótaghatáron, s csoportosítja együvé az azonos szótagba tartozó mássalhangzókat. Az egyszerűség kedvéért a KLE-ből idézzük a különféle nyelvjárási példákat.

(KLE 139)

Szo *kāwr* ‘Hammer’ ~ *kāwṛηsuw* ‘Keulenstab’

A példában a képzéssel, illetőleg összetétellel négyes mássalhangzó-kapcsolat alakul ki; közülük a likvida + nazális kapcsolat marad együtt, s úgy tűnik, hogy az utóbbi a szótagképző elem. Hasonló az helyzet a következő szóban is, ahol az  $\text{,}$  oldja a szóvégi mássalhangzó-kapcsolatot, ami a FL nyelvjárásban eltűnik, s a nazális megint szótagképzőként mutatkozik; a Szo-ban azonban az  $\partial$  egy hellyel hátrább, azaz balról jobbra csúszik, s a hármas mássalhangzó-kapcsolat utolsó eleme így szótagolódik át.

(KLE 139)

FL Szo *kīwʳr* 'Gefäß, das Innere' ~ FL *kīw<sub>l</sub>rη*, Szo *kiwʳη* 'hohl'

Jól mutatja a szótagszerkezetet az alábbi két kondai példa is:

(KLE 227)

AK *nā<sub>l</sub>mr<sub>l</sub>māt* 'einweichen' ~ KK *nāmər<sub>l</sub>māt* 'gehen'

Itt az AK szó esetében a likvida szótagképző voltára gyanakodhatnánk, amiként a következő pelimi példában is:

(KLE 260)

P *por<sub>l</sub>tη* ~ FL Szo *pōr<sub>l</sub>tη* 'gut'

Arra, hogy szótaghatár-jel közé nemcsak olyan mássalhangzó-kapcsolatok kerülhetnek, amelyeknek egyik, nazális vagy likvida eleme, szótagképző-gyanús, számos példa adódik; kiemelve a kondaiak közül néhányat:

(WV 4: 131)

ÉV *peχ<sub>l</sub>tχ* 'schießen'

(KLE 171)

KK *λōk* 'Winkel' ~ *λō<sub>l</sub>kχ<sub>l</sub>tōlām* 'mit Ecken gebaut'

(KLE 217)

KK *nīr<sub>l</sub>kp* 'Rückgrat'

(KLE 238)

AK *poj<sub>l</sub>tχ* 'ein sehr langer Weg' ~ KK *poj<sub>l</sub>tχ<sub>l</sub>wit* 'breites Wasser'

(KLE 273)

AK *pāt<sub>l</sub>ət* ~ KK *pāt<sub>l</sub>'t* 'Boden' stb.

Aligha valószínű, hogy ez utóbbi példákban a zár-, illetőleg réshangok szótagképzők lennének. Sokkal inkább az a valószínű, hogy közöttük szótagképző elemmel kell számolnunk, ahogyan a párhuzamos példákban láttuk.

Az előadottak alapján tehát arra következtetünk, hogy az *ə* a vogulban is szótagképző elem, csakúgy, mint az osztjában. Ehhez pedig még egy igen lényeges kiegészítést kell fűznünk: az *ə* a mássalhangzó-környezettől függően más és más magánhangzó-minőségben realizálódik (nyilvánvaló koartikulációs hatásokra).

Az osztjából a kazimit ragadjuk ki (Rédei 1968: 10) példaként, ahol az *ə* *χ* szomszédságában velarizálódik (*ə̤*); *m*; *p*; *w* mellett labializálódik; *j* után pedig palatális képzéshelyű lesz. Az északi vogulban palatalizált környezetben *i*, labiális



mássalhangzók mellett *u*, másutt (pl. [minas] ‘ő ment’) *a* jelleget ölt. A déli vogulban pedig (Honti 1975: 13) *w*, valamint labializált *k<sub>o</sub>* és *ŋ<sub>o</sub>* mellett *o* és *ü* a megvalósulása.

Térjünk vissza kiinduló kérdésünkhöz, s az elmondottak fényében fogalmazzuk meg az *a* hang minőségéről és funkciójáról kialakított véleményünket.

a) A POU szavakban jelentkező, nem-első szótagi redukált elem „előzménye” egy, az obi-ugor nyelvekben fonetikai szinten, tehát a beszédhangsor képzésekor szótag-képzői funkcióban megjelenő redukált *sva* hang. Betoldott, epentetikus elem (erre fonológiai összefüggésben vö. Itő 1989), amelynek nincs fonéma értéke (vö. Kiparsky 1988), nem etimologikus hang, s nem eleme a két nyelv, így a POU nyelv fonéma-rendszerének sem.

b) Igen valószínű, hogy a balról-jobbra szótagoló nyelvek mintájára illesztődik a nem homorgán képzésű kettős mássalhangzó-kapcsolatok elemei közé, illetőleg a hármas mássalhangzó-kapcsolatok második és harmadik eleme közé, kezdet összetevőként határozva meg a harmadik elem funkcióját (...VC<sub>a</sub>C<sub>b</sub>C<sub>c</sub>V... → ...Vc<sub>a</sub>C<sub>b</sub>∅.C<sub>c</sub>V...). A → jel tehát a felszíni variáns kialakulásának irányát mutatja, s nem történeti változás eredményét.

c) Fonológiai, illetőleg fonetikai összefüggésben megfeleltethető egy olyan elemnek, mely két mássalhangzó közötti átmenet megképzését könnyíti meg; a mélyszerkezetben a helye üres (Kiparsky 1988: 380–1). S mivel nem fonéma, jegy értéket sem kell tulajdonítanunk neki. Fonetikai összefüggésben ejtéskönnyítő (Kassai 1998: 187), az egyébként szótagolhatatlan mássalhangzó-szekvenciák szótagolhatóságát segíti elő. Ebben az értelemben maga a szótagnak mint prozódiai egységnek a hatóereje hozza létre. Elgondolásunkat Nikolaeva osztják elemzése is alátámasztják. (A szótag fonetikai és fonológiai fogalmára vö. még Ladefoged–Maddieson 1996: 282).

Mindezek értelmében a POU második szótagi vokálisok rendszeréből, illetőleg feltehetően az ősvogul és ősosztják rendszeréből is törlendők lehetnének. A feltételes mód használata azonban nem felesleges óvatosság, hanem a következőkre figyelmeztet. Ahhoz, hogy az *a* státuszát véglegesen tisztázhassuk, az obi-ugor nyelvek nyelv-járásait legalább olyan részletesen elemeznünk kellene e szempontból, ahogyan azt Nikolaeva tette az obdorszki osztják esetében (s ez külön disszertáció(k) feladata lehetne); továbbá hangtörténeti összefüggésben tisztázni kellene legalábbis azokban az uráli/finnugor eredetű obi-ugor szavakban jelentkező magánhangzókban a sorsát, amelyek az obi-ugor alapnyelvet megelőzően agglutinálódott mássalhangzós képzők előtt őrzik (vagy nem őrzik?) az eredetibb uráli/finnugor tövéghangzót. Munkánk során ezek mutatkoztak a legsürgetőbbben megoldandó problémáknak. Fenti óvatos megfogalmazásunkat tehát ez magyarázza.

A fent elmondottak értelmében tehát az (1) pontban megadott C-V szerkezeti felosztást módosítanunk kell a következők szerint:

(8)

- |             |                 |
|-------------|-----------------|
| 1. VC       | 10. CVC         |
| 2. VCV      | 11. CVCV        |
| 3. VC[ə]C   | 12. CVC[ə]C     |
| 4. VC[ə]CC  | 13. CVC[ə]CC    |
| 5. VCC      | 14. CVC[ə]C[ə]C |
| 6. VCCV     | 15. CVCC        |
| 7. VCC[ə]C  | 16. CVCCV       |
| 8. VCC[ə]CV | 17. CVCC[ə]C    |
| 9. CV       | 18. CVCC[ə]CV   |

A sva betoldása érvényesül tőszavakban, s toldalékok előtt egyaránt; jelentkezése az obi-ugor alapnyelv egyik legfőbb fonotaktikai jellemzője. Státuszának ismerete nélkül az obi-ugor alapnyelvre rekonstruálható szekvenciák hangtani és morfológiai jellemzése aligha oldható meg. Tárgyalása morfológiai témájú tudományos tanácskozás kereteiben éppen ezért indokolt.

## IRODALOM

- Csepregi Márta 1998: Szurguti osztják chrestomathia, *Studia Uralo-Altaica, Suppletum* 6.
- GOV = Honti, László 1982: Geschichte des Obugrischen Vokalismus der ersten Silbe, *Bibliotheca Uralica* 6.
- Gulya, János 1966: *Eastern Ostyak Chrestomathy*, Bloomington, Mouton & Co., The Hague, The Netherlands.
- Honti, László 1975: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Honti, László 1984: *Chrestomathia ostiatica*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Honti, László 1988: Die Ob-ugrischen, in Denis Sinor szerk.: *The Uralic Languages*, Leiden–New York–København–Köln, Brill, 147–96.
- Honti, László 1998: ObUgrian, in Daniel Abondolo szerk.: *The Uralic Languages*, London–New York, Routledge, 327–57.
- Itô, Junko 1989: The prosodic theory of epenthesis, *Natural Languages and Linguistic Theory* 7, 217–59.
- Kálmán, Béla 1976: *Wogulische Texte mit einem Glossar*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Kassai Ilona 1998: *Fonetika*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Keresztes, László 1971–1972: Über des Vokalsystems des Jukonda-Dialekts im Wogulischen, *Finnisch-ugrische Forschungen* 39, 277–94.
- Keresztes, László 1998: Mansi, in Daniel Abondolo szerk.: *The Uralic Languages*, London–New York, Routledge, 387–427.
- Kiparsky, Paul 1988: Phonological change, in Frederick Newmeyer szerk.: *Linguistics. The Cambridge Survey* 1, Cambridge, Cambridge University Press, 363–415.

- KLE = Kannisto, Artturi–Liimola Matti–Vuokko Eiras 1982: *Wogulische Volksdictung* 7, *Memoires de la Société Finno-ougrienne* 180.
- Ladefoged, Peter–Ian Maddieson 1996: *The Sounds of the World's Languages*, Oxford, Blackwell.
- Nikolaeva, Irina 1999: Some remarks against diachrony in description, in Eugene Helinski szerk.: *Diachronie in der synchronen Sprachbeschreibung. Materialien zum internationalen uralistischen Symposium*, Hamburg, 6–10 Oktober 1999, *Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica*, Heft 21, Hamburg, 86–91.
- Nikolaeva, Irina megjelenés előtt: *The Status of ə in the Phonological Description of Northern Ostyak*, *Finnisch–Ugrische Mitteilungen* 2001.
- Rédei, Károly 1965: *Northern Ostyak Chrestomathy*, Bloomington, Mouton & Co., The Hague, The Netherlands.
- Rédei, Károly 1968: *Nord-ostjakische Texte (Kazym-Dialekt) mit Skizze der Grammatik*, Göttingen, Vandenhoeck–Ruprecht.
- Rombandejeva, Je. I. 1973: *Mansziszki (vogulszki) jazik*, Moszkva, Nauka.